

СИСТЕМНІ ВЛАСТИВОСТІ МОВИ В СТУДІЯХ А. ШЛЕЙХЕРА

У статті досліджуються праці німецького лінгвіста А. Шлейхера, засновника натуралістичного напрямку в мовознавстві. Авторкою відзначено, що Шлейхер був першим мовознавцем, який спробував реконструювати індоєвропейську мову як систему форм, що відіграло важливу роль у розробці методики реконструкції мовної системи. Відзначено внесок Шлейхера в реконструкцію фонетичних законів.

Ключові слова: натуралізм, мовна система, фонетичний закон, прамова, мовна сім'я, теорія “родовідного дерева” індоєвропейських мов.

В статье исследуются труды немецкого лингвиста А. Шлейхера, основателя натуралистического направления в языкознании. Автором отмечено, что Шлейхер был первым языковедом, который попытался реконструировать индоевропейский язык как систему форм, что сыграло важную роль в разработке методики реконструкции языковой системы. Отмечен вклад Шлейхера в реконструкцию фонетических законов.

Ключевые слова: натурализм, языковая система, фонетический закон, праязык, языковая семья, теория “родословного дерева” индоевропейских языков.

The article examines the work of German linguist A. Shleicher, founder of the naturalistic trends in linguistics. The author noted that Shleicher was the first linguist who tried to reconstruct the Indo-European language as a system of forms, which played an important role in the development of the methodology of reconstruction of a language system. Shleicher noted the contribution in the reconstruction of the phonetic laws.

Key words: naturalism, the language system, phonetic law, language, language family, the theory of “the genealogical tree” of Indo-European languages.

Постановка проблеми. У лінгвістичних дослідженнях містяться важливі твердження про системні властивості мови в студіях Шлейхера, проте спеціальних праць, присвячених вивченню системного

характеру мови лінгвістом, засновником натуралістичного напрямку в мовознавстві, немає. Тож розглянемо лінгвістичну концепцію Шлейхера — реконструкцію індоєвропейської мови як систему форм.

Тема статті пов'язана з держбюджетною темою кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету “Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.)”, № держреєстрації 0115U003183.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відома монографія Глуценка В. А. “Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XIX ст. — 20-ті рр. XX ст.)” [1] присвячена розгляду принципів порівняльно-історичного дослідження в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців зазначеного періоду. Проаналізовано їх теоретичні погляди на системність мови, реалізацію принципу системності у процесі виконання вченими прийомів і процедур порівняльно-історичного методу та в трактуванні ними мети дослідження. При цьому Глуценко зосереджує увагу на лінгвістично-історичному дослідженні системності мови переважно в українському та російському мовознавстві, а не в європейській компаративістиці в цілому. Цю “прогалину”, сподіваємося, буде частково заповнено в пропонованій публікації.

Формулювання мети статті. Метою статті є розгляд реконструкції Шлейхером індоєвропейської мови як системи форм.

Мета дослідження конкретизується в таких завданнях: 1) максимально повно розкрити теорію “родовідного дерева” індоєвропейських мов, створену Шлейхером; 2) виявити, як реконструкція Шлейхером індоєвропейської мови відіграла важливу роль у розробці методики реконструкції системи стародавньої мови; 3) показати, що принципово нове було внесене лінгвістом у дослідження мови як системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. До середини XIX ст. порівняльно-історичне мовознавство активно розвивалося. Перш за все, відбулося значне накопичення фактичного матеріалу. Мовознавці вже не обмежувалися матеріалом германських, романських мов, давньогрецької та санскриту. Уперше об'єктом вивчення стали такі мови, як іранські, балтійські, вірменська, почали розвиватися слов'янознавство й кельтологія. Порівняння в працях компаративістів стали більш надійними. Паралельно з розширенням матеріалу шліфувався метод.

У той же час науковий і громадський клімат епохи помітно змінився. Завершилася історія класичної німецької філософії, з якою були тісно пов'язані теоретичні побудови В. фон Гумбольдта та інших учених. На зміну філософським теоріям прийшов інтерес до конкретних фактів. Водночас бурхливо розвивалися природничі науки, особливо біологія. Величезний вплив на розвиток багатьох наук справила теорія Ч. Дарвіна, що з'явилася в 50-х рр. XIX ст.

Натуралістичний напрям у лінгвістиці виник у рамках порівняльно-історичного мовознавства в першій половині XIX ст. і поширив принципи природничих наук на вивчення мови та мовної діяльності.

Представники натуралістичного напрямку розглядали мову як природне явище, виходячи з того, що вона існує матеріально в звуках і знаках, існує реально, а її розвиток – це еволюція, як зростання кристала, рослини чи тварини. Відповідно, мовознавство відносилось до природничих наук і протиставлялося філології, яка займалася дослідженням тексту (тобто тим, що створено людиною).

Засновником натуралістичного напрямку, який називають також лінгвістичним натуралізмом, був німецький мовознавець Август Шлейхер (1821–1868) [2–5].

Для Шлейхера мова – засіб вираження думки: “Мова так необхідна для мислення, як тіло для душі, тільки за допомогою мови можна мислити” [6, с. 110]. Лінгвіст, маючи на увазі єдність мови та мислення, намагався встановити певні відносини між системою мови та будовою мислення: “Мова є мислення, виражене звуками”, “мова є звуковим виразом думки, яка поєднана у звуках”, “мова має власне завдання створити звуковий образ уявлень, понять і існуючих з-поміж них відносин, вона втілює в звуках процес мислення. За допомогою мови у вигляді наявних у розпорядженні точних і рухливих звуків можна з фотографічної точністю відобразити найтонші нюанси розумового процесу” [6, с. 110].

Шлейхер був першим мовознавцем, який спробував реконструювати індоевропейську прамову як систему форм, що відіграло важливу роль у розробці методики реконструкції систем давньої мови. Він встановив відмінність між генетичною спорідненістю мов і типологічною схожістю [7, с. 236].

Шлейхер уважав, що неможливо встановити загальну прамову всіх мов земної кулі; швидше за все існувало безліч прамов, але

споріднені мови завжди з'являються з однієї мови-основи. “Мови, що з'являються з однієї прамови, утворюють мовний рід, або мовне дерево, воно потім ділиться на мовні гілки” [8, с. 109]. “Немає жодного випадку, щоб всі ранні ступені розвитку мовного організму, що утворює мовної рід, залишили після себе писемні пам'ятки. Часто виявляється, отже, необхідним відновлювати на основі доступних нам більш пізніх форм існування в минулому форми мови – основи сімейства або ж прамови всього роду” [6, с. 112]. Це гіпотетичне відновлення звуків, форм, слів прамови називається реконструкцією прамови. Шлейхер розвиває думку про співвідношення системи і становлення в процесі розвитку (сучасні поняття синхронії і діахронії) [7, с. 253].

Отже, розглядаючи взаємини індоєвропейських мов як результат історичного розвитку, Шлейхер створює теорію “родовідного дерева” індоєвропейських мов. За його теорією, індоєвропейська прामова (Ursprache) в доісторичний період розпалася на дві групи прамови (Grund-sprachen, мов-основ) – північноєвропейську (слов'яно-германську) і південноєвропейську (аріо-греко-італо-кельтську) [8, с. 109; 7, с. 266].

В історичний період найбільшу близькість до індоєвропейської прамови зберігала давньоіндійська мова, найбільш віддаленими виявилися германська і балто-слов'янська прамови.

Теорія “родовідного дерева” індоєвропейських мов збереглася в основному до наших днів. Немає ніяких переконливих даних, щоб спростувати положення про те, що в доісторичний період диференціація споріднених діалектів була більшою, ніж інтеграція гетерогенних мовних груп.

Звичайно, багато положень теорії в подальшому було переглянуто; питання про місце германських мов серед індоєвропейських і про наявність балто-слов'янської мовної єдності залишається досі дискусійним.

Шлейхер вважав індоєвропейську прамову єдиною системою форм (він навіть жартома написав на індоєвропейській прамові байку “Avis akvasas ka” (“Вівця та коні”) [9, с. 122].

Наскільки сучасні індоєвропейські мови виникли шляхом розгалуження і множення, наскільки найдавніший звуковий склад був простим, а структура кореня і слова – однотипними, настільки й

можливо відновлення мови — на основі спостережень над усіма найдавнішими індоєвропейськими мовами.

На основі “родовідного дерева” Шлейхер робить такі висновки: а) мови, що відносяться до однієї і тієї ж гілки “родовідного дерева”, в усіх відношеннях ближче одна до одної, ніж до мов інших гілок; у мовах же, що відносяться до різних гілок “родовідного дерева”, загальними можуть бути тільки такі риси, які вже існували в прамові; б) чим східніше індоєвропейський народ, тим на більш архаїчному рівні залишилася його мова, і чим західніше, тим менше стародавніх рис і більше новоутворень містить мова [9, с. 109–110].

Обидва ці висновки не витримали критики з точки зору реальних фактів індоєвропейських мов [4, с. 48–50; 10, с. 57].

По-перше, тому, що однакові фонетичні процеси захоплювали мови, що належать до різних гілок “родовідного дерева”, по-друге, в східній давньоіндійській мові, санскриті, який вважався еталоном прамови, поряд з архаїчними рисами можна знайти чимало специфічних новоутворень. Крім того, індоєвропейські мови вже в далекій давнині вступали в контакти між собою, тобто утворювали систему, а не були відокремлені одна від одної [4, с. 49].

Звуковий ряд в реконструкції Шлейхера постає як більш простий в порівнянні з сучасними мовами, математично симетричний.

У фонетичної системи виділяється 15 приголосних і 9 голосних. Шлейхер уважав, що в більш давню епоху звуковий склад був ще більш простий, бо в ньому були відсутні придихові приголосні і дифтонги.

Шлейхер розробив принципи реконструкції прамови, основу яких склало порівняння форм споріднених мов, спостереження над регулярними відповідностями, вибір більш давніх форм.

Приклад реконструкції: індоєвропейське *avis*, скр. *avis*, лит. *avis*, лат. *ovis*, гр. *ois*, ст.-сл. *овь-ца*. Кінцеве *s* — показник називного відмінка; в більшості мов збігається, так реконструюється і в прамові; у варіантах *i* — *ь* ст.-сл. *ь* є відповідністю: порів. скр. *agnis*, лат. *ignis*, лит. *ugnis*, ст.-сл. *огнь*; у грецькій мові *v* також закономірно відсутній. При виборі варіативних *a* або *o* Шлейхер обирає санскритську форму [7].

Шлейхер зробив великий внесок в розвиток компаративістики, виробивши систему законів звукових відповідностей, які залишаються доречними до нашого часу.

Він був першим, хто намагався встановити як фонетичні закони, що діють в межах даної мови, так і загальні закони мови. Шлейхеровська реконструкція індоєвропейської прамови вже передбачає все-владдя лінгвістичних законів [10, с. 53].

Напр., у результаті закономірних фонетичних змін лат. *patrem* перетворилося у фр. *pere*, лат. *matrem* у фр. *mere, fratrem* — *frure* [4, с. 53].

Як зазначає Глушенко, саме системне розуміння фонетичних явищ в історії відбилося у реконструкції фонетичних законів [1, с. 35]. Компаративістика ХХ ст. прийшла до методологічно важливого твердження про те, що будь-яка реконструкція за своєю спрямованістю завжди є системною [11, с. 195]. Цінність фундаментального поняття фонетичного закону полягає, зокрема, у тому, що реконструйований фонетичний закон дозволяє об'єднати розрізнені звуки в певні групи [12, с. 75].

Отже, ми приєднаємося до висновку Глушенка, що навіть фонетичний закон, узятий ізольовано, передбачає системний підхід до мовних явищ, базується на системному розумінні фактів мови: адже численні розрізнені фонетичні явища підведено тут під обмежену кількість фонетичних законів, тобто систематизовано [1, с. 35].

Метод реконструкції, запропонований Шлейхером, широко застосовується в мовознавстві. При тому, що будь-яка реконструкція є більш-менш вірогідною гіпотезою, для Шлейхера реконструйована ним мова є реальністю.

Теоретична система інтерпретації мови як органічного природнього утворення сприяла розробці в мовознавстві принципу системності. Тож, внесок Шлейхера в формування методу реконструкції прамови є значним, бо завдяки його інтерпретацій морфологічна і генеалогічна класифікації мов міцно увійшли в теорію мовознавства.

Проаналізуємо погляди лінгвоісторіографів на діяльність Шлейхера.

Учений сприяв висвітленню слов'янських мов порівняльно-історичним методом, своєю працею завершив цілий період в історії порівняльного мовознавства, підвівши підсумок всьому тому, що було зроблено в науці після Ф. Боппа. У своїх поясненнях походження форм Шлейхер повторив висловлені раніше гіпотези Боппа. Характерно, що Шлейхер не зупинявся перед довільним оперуванням поняттям системних звукових змін, припускаючи можливість випадан-

ня звуків, ослаблення та ін. Взявши за вихідну точку гіпотезу Боппа про займенникове походження особистих закінчень дієслова, він не задовольняється поясненням закінчень презенс, для яких можливе зіставлення з формами особистих і вказівних займенників є відносно наочне, але спробував поширити це пояснення на форми індоєвропейського перфекта. Наприклад, Шлейхер вважав, що закінчення *-a* першої особи однини може походити від займенникового кореня першої особи на *-ma*: санскрит. *babhara* він виводив з *bab-bhar-ta* [7, с. 274]. Саме таких реконструкцій у Шлейхера дуже багато.

На думку Амірової Т. А. та Кондрашова М. А., Шлейхер строго та послідовно враховує в порівняльно-історичному дослідженні звукові закономірності мовної еволюції. Шлейхер вказує на важливість системного підходу до мови при дослідженні окремо взятого мовного “організму” [13, с. 263; 14, с. 59–60].

Розгляд спадщини Шлейхера дозволив Чікобаві А. С. охарактеризувати концепцію вченого як своєрідне поєднання натуралізму, гегельянства та індивідуалізму [4, с. 46].

Висновки. Шлейхер був лінгвістом, який визначив шлях подальшого розвитку мовознавства. Його досягнення стосуються багатьох сторін і характеристик мови. Насамперед зберігається цінність його дослідження мови у зв’язку з мисленням. Він у своїх працях поставив питання про закони розвитку мови: вважав, що мовознавство має з урахуванням точного спостереження встановлювати закони мовного розвитку. Він також поставив і лише частково розв’язав проблему відновлення індоєвропейської прамови і простежив її у кожному з відгалужень. Ідеї Шлейхера вплинули на компаративістів нового покоління – молодогограматиків, із працями яких європейське мовознавство перейшло до нового етапу.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у детальному дослідженні системних характеристик мови в компаративістиці 20–60-х рр. XIX ст.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Глушенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) / Глушенко В. А. ; відп. ред. Ткаченко О. Б. ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. Потебні О. О. – Донецьк, 1998. – 222 с.

2. Алпатов В. М. История лингвистических учений : учебное пособие / Владимир Михайлович Алпатов. — М. : Языки русской культуры, 1998. — 368 с.
3. Березин Ф. М. История русского языкознания : учеб. пособие для филол. специальностей / Федор Михайлович Березин. — М. : Высш. шк., 1979. — 223 с.
4. Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания / Чикобава Арнольд Степанович. — М. : Изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1959. — 178 с.
5. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / Солнцев Вадим Михайлович. — М. : Наука, 1977. — 341 с.
6. Шлейхер А. Немецкий язык (извлечения) / А. Шлейхер // История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. I / Звегинцев В. А. — М. : Просвещение, 1965. — С. 110–116.
7. Десницкая А. В. Понятие языкового развития и языковой истории в лингвистической концепции Августа Шлейхера / Десницкая А. В. // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века. — Л. : Наука, 1984. — С. 236–277.
8. Шлейхер А. Компедий сравнительной грамматики индоевропейских языков (предисловие) / А. Шлейхер // История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. I / Звегинцев В. А. — М. : Просвещение, 1965. — С. 107–110.
9. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. I / Владимир Андреевич Звегинцев. — М. : Просвещение, 1965. — 494 с.
10. Иванова Л. П. Общее языкознание. Курс лекций : научное пособие / Людмила Петровна Иванова. — К. : Освита України, 2010. — 432 с.
11. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания / Энвер Ахмедович Макаев. — М. : Наука, 1977. — 205 с.
12. Журавлев В. К. Внутренняя реконструкция / Владимир Константинович Журавлев // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции. — М. : Наука, 1988. — С. 68–90.
13. Амирова Т. А. История языкознания : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. — М. : Академия, 2005. — 672 с.
14. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений : учеб. пособие для студ. интов / Николай Андреевич Кондрашов. — М. : Просвещение, 1979. — 224 с.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2016 р.